

El zoònim americà ‘marmosa’ i la recuperació dels nostres mots

Autor: Francesc Jutglar
Data de publicació: 11-05-2019

Article molt documentat d'En Francesc Jutglar que desenvolupa la comunicació que va presentar al 18è Simposi sobre la història censurada de Catalunya. Argumenta que ja és hora de recuperar ‘marmosa’ i ‘marmota’ com a sinònims catalans de ‘rata cellarda’.

En investigacions anteriors hem vist com, per tal d’amagar la catalanitat d’un zoònim, sovint es procedia a falsejar l’ètim d’origen d’aquest nom d’animal, i també a transformar l’aparença del mot o a castellanitzar-lo. Recordem el papalote i la zarigüeya, per exemple. ¿Podria ser que una tercera manera d’amagar aquesta catalanitat consistís a canviar el significat del mot original, alhora que es fan desaparèixer els testimonis documentals anteriors a la manipulació? Vegem-ho.

Primera sospita
Fou immediata. En una guia de mamífers xilens[1] vaig veure una reproducció de la «marmosa» o Thylamys elegans, un petit marsupial sud-americà. Dos detalls em van cridar l’atenció. En primer lloc, el nom: no sembla amerindi ?de fet, la guia diu que els noms amerindis que rep són yaca o llaca i kunguuma—. Més aviat recorda, sospitosament, el mot marmota. En segon lloc, l’aparença de l’animal: aquest retira molt a la «rata cellarda» que tenim als Països Catalans, que és una rata dormidora. Vist el munt de proves que demostren la catalanitat de la descoberta i primera conquesta d’Amèrica, la conclusió lògica és que «marmosa» ha de ser un sinònim català de «rata cellarda».

Marmosa xilena, Thylamys elegans, extreta de Mamíferos de Chile,
p. 66 (vegeu bibliografia)

Els diccionaris i llibres de zoologia actuals atorguen a la «marmosa» el significat que ha recollit la guia xilena esmentada. Per a «marmota» donen també el significat que tots els lectors coneixem: el del gran rosegador que viu als

prats alpins. Ara veurem si això ha estat sempre així o no.

Actualment, la denominació «marmosa» es refereix en realitat a una colla d'espècies escampades per tota Llatinoamèrica i pertanyents, entre d'altres, als gèneres zoològics Marmosa, Marmosops i Thylamys. El nom «marmosa» apareix per primera vegada en la literatura científica moderna l'any 1761. En concret, al volum IX —sisè dels dedicats als quadrúpedes— de la Història Natural de Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon. El comte de Buffon es limita només a comparar aquests gèneres amb el dels lemúrids de Madagascar i de part d'Àfrica. D'altra banda, l'anglès Gray (1808-1872) fou el primer naturalista a adoptar la denominació Marmosa com a nom científic d'un dels gèneres d'aquests marsupials. Ho va fer l'any 1821. Va considerar que el nom llatí més apropiat per a ell era Marmosa murina, prèviament batejat per Linné amb el nom Didelphis murina. Ara bé, no veig que En Buffon expliqui l'origen d'aquesta denominació[2]. Pel seu costat, En Tate[3] ens fa saber que:

"The origin of the name Marmosa is obscure. Seba (1734) states 'les habitants du Brésil le nomment Marmosa'. Earliest references to any Marmosa were probably Tai-ibi (Marcgrave, 1648); Cayopollin (Hernandez, 1651); Merian, 1719."

Traducció:

"L'origen del nom Marmosa és obscur. Seba consigna que "els habitants del Brasil l'anomenen marmosa". Les referències més primerenques a qualsevol marmosa foren probablement les següents: Tai-ibi" (Macgrave, 1648); Cayopolin (Hernandez, 1651); Merian, 1719."

Això confirma la meva sospita: que el gènere científic devia haver estat agafat directament del nom popular. D'altra banda, el nom portuguès per a la «rata cellarda» és leirão. Si més no, actualment. Talment com el seu equivalent castellà: lirón.

Tot seguit presentarem els animals candidats a restablir el significat original de «marmosa» o «marmota».

Marmota alpina, Marmota marmota. Foto de François Trazzi, extreta de https://ca.wikipedia.org/wiki/Fitxer:Marmota_marmota_Alpes2.jpg

1) La marmota alpina: de nom científic Marmota marmota (descrita originalment per Linné l'any 1758 amb el nom Mus marmota)[4]), és un rosegador gairebé tan corpulent com un teixó. Mesura uns 60 cm de llargària total. És d'hàbits terrestres i viu als prats d'alta muntanya dels Alps i dels Càrpats, on fa caus subterranis. Una característica seva és que xiula o piula quan detecta alguna amenaça. No forma part de la fauna ibèrica autòctona des que va extingir-se als Pirineus durant la darrera glaciació [5][6]. Les marmotes alpines que hi podem veure avui provenen d'una introducció de 6 exemplars provinents dels Alps a la Vall de Barrada als Pirineus francesos. Va ser feta l'any 1948 pel cirurgià, caçador i muntanyenc Marcel Couturier [6][7][8]. La marmota alpina, l`únic que té en comú amb les rates dormidores és que passa l'hivern dormint.

Rata cellarda, Eliomys quercinus. Foto de Arno Laurent, extreta de https://pt.wikipedia.org/wiki/Ficheiro:Eliomys_quercinus01.jpg

2) La rata cellarda (o rata de celler), rata sarda, rata ullada o rata del plomall: el seu nom científic és Eliomys quercinus. Es tracta d'una de les tres espècies de rat o rata dormidora que hi ha entre nosaltres. És la més amplament distribuïda de les tres espècies de rats dormidors autòctons dels Països Catalans. És de mida mitjana i té la cara emmascarada. En castellà es diu lirón careto o rata colina[9].

Rata esquirolera o rata dormidora grisa, Glis glis. Foto de Michael Hanselmann, extreta de https://ca.wikipedia.org/wiki/Fitxer:7schlaefer.jpg

Rata dormidora rogenca, Muscardinus avellanarius. Foto de Danielle Schwarz, extreta de https://ca.wikipedia.org/wiki/Fitxer:Haselmaus.jpg

3) Els altres dos rats són, d'una banda, la rata dormidora grisa o rata bosquina o rata esquirolera (Glis glis) i, de l'altra, la rata dormidora rogenca (Muscardinus avellanarius).

Les rates dormidores, dites en castellà lirones, tenen una mida intermèdia entre els ratolins i els esquirols. Se'n troben, com hem dit, gairebé arreu de la nostra geografia, i sovint viuen a les cabanes, graners o golfes i cellers de les masies, on és corrent veure-les enfilant-se per les parets. També es refugien en mines o coves. Són, doncs, animals coneguts popularment per la gent de camp. Quan se senten amenaçats fan un ronc o murmuri amenaçador molt característic. Passen l'hivern en una postura cargolada i dormint en estat d'hibernació profunda. En alguns idiomes, el nom de la nostra rata dormidora grisa inclou l'adjectiu comestible, perquè ha estat consumida pels homes des del temps dels romans, que les mantenien en una estructura de ceràmica anomenada glirarium.

Documentació a la literatura i als diccionaris
El primer document conegut on surt el terme «marmosa» es troba en textos escrits en castellà per En Francisco Javier Clavijero, 1780, Historia Antigua de México. Pàgina 499: "marmosa, pequeño y cuadrúpedo de los países calientes y templados de América". Es refereix als mateixos animals que els de la guia xilena que hem esmentat abans.

Si fem la cerca per marmota*, el primer document escrit en castellà és del 1499. Es tracta d'un text de Juan de la Encina, a Teatro completo: "¿Por qué me topaste con este animal, marmota o lirón, que vive en el sueño, disforme figura formada en un leño de paja o de heno relleno costal?"

El primer que cal remarcar és que el tal Juan de la Encina o Juan del Encina era, segons tot apunta, català[10]. Sigui com sigui, veiem que el text equipara «marmota» amb lirón («rata dormidora»). Tal com sospitàvem. La identificació de 'marmota' amb la rata dormidora queda reforçada si pensem que en un sac ple de fenc no esperem pas trobar-hi una marmota alpina. Però, en canvi, no és estrany trobar-hi una rata dormidora. Un darrer detall revelador és que el text qualifica la marmota de "disforme figura". I això només s'explica si ens parla d'una rata dormidora en la típica postura cargolada d'hibernació.

Rata cellarda en postura d'hibernació. Foto de M. Watson, extreta de
https://pixels.com/featured/4-garden-dormouse-m-watson.html

Es diu que en aquest estat se les pot fer rodolar damunt d'una taula sense que es despertin. No ens imaginem que aquesta prova sigui factible amb un animal de la mida d'una marmota alpina.

Hem consultat també una vintena llarga de diccionaris[11] de llengües romàniques amb data de publicació entre 1495 i 1891. I també el corpus del castellà de la RAE[12]. Ens estalviem d'esmentar tots els resultats coincidents, que no aportarien cap novetat. Lirón apareix des del començament, i sempre com a l'equivalent castellà de 'rata dormidora'. No ha canviat, doncs, el significat que encara té avui. Marmota no apareix fins al 1604 en un diccionari bilingüe castellà-francès [13], on diu: "liron, Rat, liron. marmota, Rat, liron." Aquí es torna a equiparar marmota amb lirón.

L'any 1606 tenim que un diccionari francès [14] diu el següent per a l'entrada Marmot: "Cercopithecus. Une sorte de marmot retirant sur la figure de l'homme, [...]" Es refereix a un mico. Si ens el descriu com "una mena de" marmot que té una retirada a la figura humana, hem d'entendre que l'altra o les altres menes de marmot no tenen aquesta semblança. També hi trobem Marmouset, referit a l'estructura en forma de mamella per la qual raja l'aigua d'una font.

És destacable que aparegui lirón i no pas 'marmota' en dos diccionaris importants del castellà datats del 1611: el Cobarruvias[15] i el diccionari manuscrit del Doctor Francisco de el Rosál[16].

El primer diccionari monolingüe castellà on hem trobat la paraula marmota és el Diccionario de autoridades, 1726-1739. Aquest és el primer diccionari de l'Academia de la Lengua Española. Aquest diccionari ja la descriu amb el significat actual de gran rosegador alpí. Malgrat això, a l'entrada lirón hi llegim: "Cierta especie de ratón montesino, mucho mayor que el doméstico [...] Duerme durante el invierno, y algunos le tienen por la Marmota". Veiem, doncs, que la sinonímia entre 'marmota' i 'rata dormidora' encara s'arrossega fins ben entrat el segle XVIII.

El diccionari trilingüe de Josep Broch[17], de l'any 1771, no inclou 'marmota'. Però l'equivalent pretesament català del castellà "liron" i del francès "loir" és textualment "rata de los alpes".

El diccionari Labèrnia[18], de 1839, no inclou liró entre els zoònims catalans —aquest mot té un altre significat en català—, i recull 'rata dormidora', que correspon, talment com hem anat dient, al castellà lirón i al llatí glis. No s'hi registra 'marmosa'. Però sí 'marmota' en català i castellà. En Labèrnia ja l'atribueix a l'espècie alpina, tal com generalment faran els diccionaris a partir d'aquesta data.

Segons els diccionaris recents, en anglès actual, marmose vol dir el mateix que marmosa en el català actual: el petit

mamífer sud-americà. Però també trobem, per exemple al Harper[19], marmoset, mot que fan venir de marmusette. Està documentat entre el 1350 i 1400 —per tant, queda fora de tot dubte que no és amerindi— i procedeix del "francès antic" marmouset. El relacionen etimològicament amb «murmurar». Els qui investiguem aspectes lingüístics de l'Edat Mitjana i primeries de l'Edat Moderna ja sabem que «francès antic» vol dir provençal, occità o català. Actualment marmoset es refereix al 'titi', petit mico sud-americà que encaixa amb la mena de marmot que té una retirada a la figura humana, tal com ens deia en Ranconnet. Sigui com sigui, però, el terme original està documentat a Europa des de finals del segle XIII. Per tant, ha de referir-se a un animal del Vell Món.

La desaparició gairebé total d'obres publicades en català anteriors al segle XIX ens dificulta molt trobar exemples d'ús de marmota i marmosa en textos en aquest idioma. Malgrat això, és molt revelador el diccionari Mistral [20]. En aquest diccionari, l'entrada marmoto remet a missaro i muret (a la Provença diuen "dourmi come un muret"). Missaro és el nom de la rata dormidora al Llenguadoc, on diuen "dourmi come un missaro". Missaro remet a: gàrri-moissara, gréule. Gréule vol dir "veu estrangulada, respiració difícil" i és sinònim de gréure, griéule, rat-gréule, que equival al glire en llatí, que és la rata dormidora.

Hem vist fins ara que marmota i marmosa semblen sinònims i que antigament tenien el significat específic de rata dormidora. O bé s'hi podien relacionar. També hem comprovat que per extensió han inclòs posteriorment el significat de petit mico americà, la denominació del qual l'ha rebuda aparentment a partir del francès. Més modernament, a la marmota se li dóna el significat actual de marmota alpina.

Significats, etimologia i paremiologia
Tal com hem vist que feia el Harper, també el diccionari etimològic d'En Coromines[21] relaciona marmota amb marmotar, marmotejar, marmolar: murmurar. La marmota és la rata mormoladora, i ja dèiem més amunt que les rates dormidores ronquen o murmuren[22]. Malgrat això, En Coromines defineix només la marmota com el gran rosegador alpí. Ara bé, cal dir que aquest rosegador no murmura, sinó que, clarament, xiula o piula[23]. En Coromines també ens fa saber que les dites castellanes a partir de lirón es fan en català amb marmota: dormir como un lirón / dormir com una marmota. Igualment, hem trobat "ésser gras com una marmota"en una frase com "Està gras com una marmota; però, així i tot, quan convenia arrossegava les calderes fins a la primera línia."[24]. Vet ací el seu equivalent castellà: "-¿De veras...?, pues no deben estar buenos, aunque se diga: gordo como un lirón."[25], "Ahí los tienes, a Mendez, gordo como un lirón, a Cayo, a Zarrias y a Zerolo, unos mendigos, unos muertos de hambre."[26]. Així, doncs, no té sentit que aquestes dites populars es facin en català a partir d'un animal alpí, ja que aquest no forma part de la nostra fauna tradicional.

En català, marmota té també sentits figurats. L'Alcover-Moll[27] recull aquests exemples: "Dona malgirbada o que fa gestos exagerats; en general, persona que fa mala impressió pel seu aspecte o per la seva manera de moure's". "Espantaocells". El Diccionri Català-Valencià-Balear ens informa també que a Mallorca "fer sa marmota" a algú és fer-li gestos i senyes. En aquest sentit, aportem l'exemple documental d'aquest fragment de poema satíric[28]:

Tant el pobre com el rich

com el sabi, com l'idiota,

com la més lletja marmota

tothom vol anar bonic.

Com a curiositat que pot tenir interès, afegim que en retoromànic la rata dormidora (i la persona molt dormilega) es diu durmigliet, i la marmota alpina es diu muntanella.[29]

Acabem aquesta secció amb un exemple especialment aclaridor. Ens referim a un altre significat de 'marmota', el qual fa referència també a un zoònim. Miquel Duran[30] ens informa sobre una característica sorprenent del peix marí Dactylopterus volitans, present a les nostres costes. Diu en Duran: "La facultat de produir sons estridulosos amb l'os hiomandibular ha motivat el nom de roncador, que segons Barceló li és aplicat a Mallorca i Eivissa. […] És obscur l'origen de l'aplicació del nom 'marmota' a aquest peix [...] Totes les cites sobre aquest ictiònim depenen de la de Gibert [...] Xuriguer, Tarragona; Xuriguer, marmota, Barcelona". L'obra de Gibert[31] és del 1913. Veiem, doncs, que a Barcelona existeix l'ictiònim 'marmota' per designar un peix roncador. Si sabem que amb el mateix mot es designa la rata mormoladora, deixa de ser obscura la raó d'aquest fet. Es tracta clarament d'un cas d'extensió semàntica.

Com a curiositat relacionada amb el cas que tractem, en Víctor González[32] ens fa saber que a Portugal al lluç, (Merluccius merluccius), li diuen 'marmota'. En González recull unes quantes dites que fan pensar que la denominació

d’aquest ictiònim ve de lluny:

«Quem quer pescar marmotas, há-de se molhar as pelotas».
«Marmota e cochino, vida en água, morte en vinho».
«Marmota a marmota, o mar se esgota».

En González ens informa que tot això prové d’un tal Pero Vaz de Caminha, cavaller de la casa reial portuguesa, que arribà amb els seus a les costes de Brasil i allà els naturals de la Terra de la Vera Creu els obsequiaren amb «pão e marmota cozida, confeitos, fratens, mel e figos passados».

Amb aquesta informació no hi ha manera de saber quin peix els donaren per menjar, si és que la marmota era un peix. La wikipèdia portuguesa inclou marmota només amb el significat del gran rosegador alpí[33]. Segons la mateixa font, el lluç en portuguès es diu pescada-do-atlântico, pescada-branca o simplement pescada[34]. Però fent la cerca per Pescada-branca[35][36] ens parlen del Cynoscion leiarchus, un peix americà que no és un lluç, sinó que s’assembla molt més a un llobarro. Sembla que marmota com a sinònim portuguès de «lluç» deu ser un cas local. El fet és que el lluç viu al Mediterrani i a la meitat nord-oriental de l’Atlàntic, però no a les costes americanes; el ‘roncador’ o ‘marmota’ (Dactylopterus volitans), en canvi, sí que es troba també a la part americana de l’Atlàntic[37][38].

Presència en el folklore i en la toponímia
La Clamor és un terme que toca a Almacelles, Lleida. Fins als anys 50 abastava una extensa zona pantanosa. Allí se sentia un udol planyívol que atemoria els habitants de la rodalia, els quals atribuïen el so a una indeterminada fera de la Clamor. Segons la llegenda, una noia fou deixada a la riba de la Clamor com a sacrifici per a la fera. Des d’aquell dia, la noia sacrificada és una ànima en pena que es pot veure flotant enmig de la boira i que es coneix com la Marmota.[39][40]

Hi ha també la llegenda del marmotot, criatura imaginària per espantar les criatures que viu a la cova del Salnitre a Collbató.[41]

Encara més. Prop de Sant Joan de Moró, a Castelló, hi ha l'Ullal de la Marmosa[42]. Fins ara només havíem trobat el terme ‘marmosa’ com a zoònim. Si aquest torna a ser el cas i fa referència a una rata dormidora, en aquesta localitat ha de ser necessàriament ‘la rata cellarda’, Eliomys quercinus.

Conclusió
Podem concloure que el nom «marmota» està associat a la capacitat de roncar o murmurar. I és per aquesta raó que designa uns rosegadors roncadors. Aquesta relació amb el so ha estès el significat original a un peix marí roncador. Tant les vocalitzacions com el que ens en diuen els diccionaris antics confirmen que en català i en occità ‘marmota’ /‘marmosa’ són sinònims de ‘rata mormoladora’. Si més no, de ‘la rata cellarda’ en concret. D’aquestes denominacions en tenim mostres en el folklore, la paremiologia i la toponímia. Els sentits figurats que té ‘marmota’ en català s’expliquen satisfactòriament a partir de les característiques i el comportament de les rates cellardes. Els petits marsupials sudamericans han d’haver rebut el zoònim ‘marmosa’ per extensió, degut a la sorprenent semblança física —tant de forma i colors com de mida— que tenen amb la ‘rata cellarda’. També els titís, els micos americans més petits, en ser animalets enfiladissos, han acabat rebent en francès el nom del rosegador que pujava per les parets de les masies catalano-occitanes.

Hem vist nous indicis que reforcen la sospita que moltes obres escrites en castellà, inclosos molts diccionaris, sobretot els bilingües o plurilingües, han de provenir de traduccions adaptades d’originals on el català ocupava el lloc del castellà en les edicions que ens han arribat.

Entenem que amb aquesta conclusió per fi es dóna sentit a una contradicció que desconcertava els investigadors: si bé els científics coincideixen a assegurar, en base a les restes paleontològiques, que la marmota es va extingir als Pirineus durant la darrera glaciació, hi ha diverses fonts bibliogràfiques que l’esmenten procedent d’ambdós vessants dels Pirineus en temps històrics:

“ existen referencias bibliográficas antiguas que hacen mención a la presencia de la marmota, durante tiempos históricos, en la vertiente francesa del Pirineo (Bufón, 1761; Bomare, 1775; Vous, 1858; D´Orbigny, 1874; Bonnier, 1922; Astre, 1946) y en la española (Vilanova, 1872). Sin embargo, Phoebus (1507) que describe las especies cinegéticas pirenaicas y sus modalidades de caza, no cita a la especie en la cadena. Esto resulta sorprendente, ya que todas las poblaciones de marmota han sido objeto de explotación en los lugares en los que han convivido con el hombre, que las ha aprovechado por su carne, piel y grasa (Bibikov, 1968; Ramousse y Le Berre, 1993).”[43]

Aquesta informació s'entén ara perfectament si tenim en compte que aquestes fonts històriques deuen estar parlant de la marmota en el sentit de rata cellarda o altres rates dormidores de la mateixa família, mentre que els investigadors ho interpreten en el sentit actual de marmota alpina.

Així doncs, pensem que ja és hora de recuperar 'marmosa' i 'marmota' com a sinònims catalans de 'rata cellarda'.

Marmosa llatinoamericana, Marmosa zeledoni (esquerra), i rata cellarda, marmota o marmosa, Eliomys quercinus (dreta)]

Francesc Jutglar

Bibliografia i notes:

* El que està destacat amb negreta d'aquest i altres casos de l'article present és nostre.

[1] Agustín Iriarte Walton (2008). Mamíferos de Chile. Lynx Edicions. Bellaterra.

[2] J. E. Gray (1821). On the Natural Arrangement of Vertebrose Animals. Dins de: Lond. Med. Rep., p. 296-310.

[3] G. H. H. Tate (1933). A Systematic Revision of the Marsupial Genus Marmosa. Bulletin of The American Museum of Natural History, Volume LXVI, 1933, Article I. New York. August 10. 1933.

[4] https://en.wikipedia.org/wiki/Alpine_marmot

[5] Óscar Arribas (2004). Fauna y paisaje de los Pirineos en la Era Glaciar. Fundació Territori i Paisatge, obra social de Caixa Catalunya. Lynx Edicions. Bellaterra.

[6] Matthew Carr (2018). Savage Frontier: The Pyrenees in History. Oxford University Press.

[7] http://marcel-couturier.net/

[8] García-González, R., Herrero, J., García-Serrano, A. (2017). Marmota alpina – Marmota marmota. En: Enciclopedia Virtual de los Vertebrados Españoles. Salvador, A., Barja, I. (Eds.). Museo Nacional de Ciencias Naturales, Madrid. http://www.vertebradosibericos.org/

[9] http://www.rtve.es/alacarta/videos/el-hombre-y-la-tierra/hombre-tierra-fauna-iberica-liron-careto-1/3246631/

[10] Víctor Cucurull Miralles (2016). Juan del Encina: Joan Escrivà o Joan d'Olzina? Web de l'Institut Nova Història:https://www.inh.cat/articles/Juan-del-Enzina-Joan-Escriva-o-Joan-d-Olzina-

[11] Inclosos els del primer grup dels 69 diccionaris històrics del castellà (anys 1591, 1607, 1609, 1617, 1670, 1705, 1706, 1721, 1787), consultats a http://buscon.rae.es/ntlle/SrvltGUIMenuNtlle?cmd=Diccionario&sec=1.0.0.0.0.

[12] http://corpus.rae.es/cordenet.html

[13] Doctor Ioan Palet, 1604. Diccionario muy copioso de la lengua española y francesa.

[14] Aimar de Ranconnet, 1606. Thresor de la langue francoise, tant ancienne que moderne.

[15] Sebastian de Cobarruvias, 1611. Tesoro de la lengua castellana, o española.

[16] Doctor Francisco de el Rosál, 1611. ORIGEN, Y ETYMOLOGÍA, de todos los Vocablos Originales de la Lengua Castellana.

[17] Joseph Broch (1771). PROMTUARIO TRILINGUE. Imprenta de Pablo Campins. Barcelona. Pàgina 104.

[18] Pere Labèrnia, 1839. DICCIONARI DE LA LLENGUA CATALANA AB LA CORRESPONDENCIA CASTELLANA Y LLATINA. Es confirma que liró no és un zoònim en català (també ho diu en Coromines), però rata dormidora correspon al castellà liron i al llatí glis. No apareix marmosa però sí marmota en català i castellà i ja l'atribueix a l'espècie alpina,

tal com faran generalment els diccionaris a partir d'aquesta data.

[19] Harper (https://www.etymonline.com/)

[20] Fredreic Mistral, 1878. LOU TRESOR DÓU FELIBRIGE ou DICTIONNAIRE PROVENÇAL – FRANÇAIS.

[21] Joan Coromines i Vigneaux (1980-1991). Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana. Curial Edicions Catalanes.

[22] Félix Rodríguez de la Fuente. Fauna ibérica. Documentals per a la televisió. Podeu sentir-ho a partir del minut 27,06 a http://www.rtve.es/alacarta/videos/el-hombre-y-la-tierra/hombre-tierra-fauna-iberica-roedores-1/3288684/

[23] http://www.tierstimmen.org/recordings/Marmota_marmota_DIG0116_15_short.mp3

[24] Extret de: Joan Alavedra (1930). Res de nou a l'oest.

[25] Extret de: Alexandre Dumas. El conde de Montecristo.

[26] Trobat en un fòrum: http://www.expansion.com/2010/04/12/opinion/llave-online/1271101348_comentarios_todos.shtml

[27] Antoni Maria Alcover, Francesc de Borja Moll, Manuel Sanchis & Anna Moll (1962). Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana. Ed. Moll. Palma. Consultat a: https://dcvb.iec.cat/results.asp

[28] Manel Noel, Sa Majestat La Moda. L'Esquella de la Torratxa, núm. 1583, 30 d'abril de 1909, p. 278-279.

[29] https://glosbe.com/en/rm

[30] Miquel Duran. Noms i descripcions dels peixos de la mar catalana. Tom I. Editorial Moll, 2007. Pàgina 282.

[31] A. M. Gibert (1913). Fauna Ictiològica de Catalunya. Catálech rahonat dels peixos observats en el litoral y en les aygues dolces catalanes. Impr. J. Bartra. Barcelona.

[32] Víctor González. La merluza, mamífero hibernante. Revista Almiar, núm. 48, setembre-octubre de 2009.

[33] https://pt.wikipedia.org/wiki/Merluccius_merluccius

[34] https://pt.wikipedia.org/wiki/Marmota

[35] https://pt.wikipedia.org/wiki/Pescada-branca

[36] Antenor Nascentes (2014). Dicionário de sinônimos. 4a edició. Lexicon Editora Digital Ltda. Rio de Janeiro. P. 153.

[37] https://en.wikipedia.org/wiki/Merluccius_merluccius

[38] Miquel Duran. Op. cit.

[39] http://janonomar.blogspot.com/2018/10/la-fera-de-la-clamor.html

[40] http://pideconflent.free.fr/mito/besties/index.htm

[41] http://www.antropologia.cat/antiga/quaderns-e/07/Roma.htm

[42] https://ca.wikiloc.com/rutes-senderisme/ullal-de-la-marmosa-16256755

[43] García-González, R., Herrero, J., García-Serrano, A., op. cit.